Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

PROKURATURA ORGANLARI HUQUQIY MAQOMI

Tursunov Akmal Homidjon o‘g‘li

Namangan davlat universiteti Yuridik

Fakulteti 1-bosqich talabasi

Ilmiy raxbar: **Pulatov Otabek**

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20320786

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekistonda prokuratura organlarining huquqiy maqomini tahlil qiladi. Unda prokuratura vakolatlari, funksiyalari va davlat apparatidagi o'rnini belgilovchi konstitutsiyaviy hamda qonunchilik asoslari ko'rib chiqiladi. Prokuratura tizimida mustaqillik va yagonalik prinsiplariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot prokuraturaning qonun ustuvorligini ta'minlash, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda turli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshirishdagi rolini o'rganadi. Xulosalar mamlakatda prokurorlik faoliyatini tartibga soluvchi institutsional asoslarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Prokuratura, Huquqiy maqom, Qonun ustuvorligi, Nazorat, Konstitutsiya, Vakolatlar, Mustaqillik, Yagonalik

Kirish

Prokuratura organlarining huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasida qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda davlat va jamiyat manfaatlarini kafolatlashda markaziy o'rin tutadi. Bu institut davlat hokimiyatining barcha tarmoqlari faoliyati ustidan qonunlarning aniq va bir xil ijro etilishini nazorat qiluvchi yagona, markazlashgan tizim sifatida Konstitutsiya va qonunlar bilan belgilangan mustaqil maqomga ega. Uning faoliyati jamiyatda adolat, qonuniylik va huquqiy tartibotni mustahkamlashning muhim kafolati hisoblanadi. Prokuratura organlarining huquqiy maqomini chuqur tahlil qilish, ularning vakolatlari, tamoyillari va boshqa davlat organlari bilan o'zaro munosabatlarini o'rganish huquqiy davlat qurish jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida prokuratura organlarining huquqiy maqomi qonun ustuvorligini ta'minlash va fuqarolar huquqlarini himoya qilishda markaziy ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan. Bosh prokuror va unga bo'ysunuvchi prokurorlar butun mamlakat bo'ylab qonunlarning aniq va bir xil ijro etilishini nazorat qilish, qonuniylikni ta'minlash, shu jumladan, Konstitutsiyaning 18-moddasida belgilangan qonun oldida tenglik kabi konstitutsiyaviy huquqlarni himoya qilish uchun mas'uldirlar . Prokuratura boshqa davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil ravishda faoliyat yuritib, faqat qonunga bo'ysunadi. Uning faoliyatiga aralashish qat'iyan man etiladi, bu esa uning samarali ishlashi uchun hayotiy muhimdir. So'nggi yillarda prokuratura tizimini takomillashtirishga qaratilgan islohotlar, jumladan, 2022-yil 28-noyabrdagi Prezident farmoni bilan jinoyatlarni tergov qilishni "Inson qadri uchun" tamoyili asosida takomillashtirish va huquqni muhofaza qiluvchi organlar Akademiyasining tashkil etilishi uning samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda .

Mazkur tadqiqotning maqsadi O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlarining huquqiy maqomini kompleks tahlil qilish, uning konstitutsiyaviy va qonuniy asoslarini, faoliyat tamoyillari va vazifalarini, tizimini, tuzilishini hamda vakolatlarini chuqur o'rganishdan iborat. Shuningdek, prokurorlarning mustaqilligi, javobgarligi va boshqa davlat organlari bilan o'zaro munosabatlari

masalalarini ilmiy jihatdan asoslash, amaldagi qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish ham tadqiqotning muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Asosiy qism

Prokuratura organlarining huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasining mustaqil davlat sifatida shakllanishi va rivojlanishi jarayonida doimiy takomillashib borgan murakkab hamda ko'p qirrali hodisadir. Uning huquqiy asoslari milliy qonunchilik tizimining eng yuqori pog'onasida, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan bo'lib, bu uning davlat mexanizmidagi o'rnini va ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi. Konstitutsiyaning tegishli moddalarida prokuratura organlarining maqomi, vazifalari va faoliyatining asosiy tamoyillari umumiy tarzda belgilangan bo'lsa-da, uning batafsil huquqiy asoslari "Prokuratura to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunida va boshqa qonun hujjatlarida o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi prokuratura organlarining huquqiy maqomini belgilovchi fundamental hujjat hisoblanadi. Konstitutsiyaning 104-moddasida Bosh prokuror va unga bo'ysunuvchi prokurorlar O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xil ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshirishi belgilangan. Bu qoida prokuratura faoliyatining asosiy mazmunini tashkil etib, uning davlat hokimiyatining barcha tarmoqlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslar faoliyati ustidan qonuniylikni ta'minlashdagi markaziy rolini ta'kidlaydi. Konstitutsiyaning 18-moddasida belgilangan qonun oldida tenglik kabi konstitutsiyaviy huquqlarni himoya qilish prokuratura faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligi ham alohida qayd etilgan. Prokuratura organlarining boshqa davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil ravishda faoliyat yuritishi, faqat qonunga bo'ysunishi Konstitutsiyaviy kafolatdir. Uning faoliyatiga aralashish qat'iyan man etilishi esa prokurorlarning o'z vakolatlarini erkin va xolisona amalga oshirishi uchun shart-sharoit yaratadi. Konstitutsiyaviy normalar prokuratura organlarining davlat mexanizmidagi o'ziga xos o'rnini belgilab berar ekan, uning faoliyatining asosiy yo'nalishlarini, jumladan, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlash va jamiyatda adolatni qaror toptirish kabi ustuvor vazifalarini ham mustahkamlaydi. Bu, o'z navbatida, prokuratura institutining nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi, balki huquqni himoya qiluvchi va qonuniylikni ta'minlovchi asosiy organlardan biri sifatidagi rolini ta'kidlaydi.

Prokuratura organlarining huquqiy maqomini batafsil tartibga soluvchi asosiy qonun "Prokuratura to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunidir. Bu qonun dastlab 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan bo'lib, mustaqil O'zbekistonning huquqiy tizimida prokuratura institutining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Vaqt o'tishi bilan jamiyatda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar, huquqiy islohotlarning chuqurlashuvi prokuratura faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilikni takomillashtirish zaruratini keltirib chiqardi. Natijada, 2001-yil 29-avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan Prezident I. Karimov tasdig'i bilan "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning yangi tahriri qabul qilindi. Ushbu yangi tahrir prokuratura organlarining vakolatlarini sezilarli darajada kengaytirdi, ularning tizimini aniqlashtirdi va faoliyat tamoyillarini yanada mustahkamladi. Xususan, 2001-yilgi tahrir prokuratura faoliyatining asosiy yo'nalishlarini aniq belgilab berdi, jumladan, harbiy qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat, tergov va tezkor-qidiruv faoliyati ustidan nazorat, sudlarda davlat ayblovini quvvatlash, soliq intizomini nazorat qilish, jazo ijrosini nazorat qilish, shuningdek, qonun ijodkorligi va huquqiy ta'limda ishtirok etish kabi yangi vakolatlarni kiritdi. Bu o'zgarishlar prokuratura organlarining huquqiy davlat qurish jarayonidagi rolini yanada kuchaytirishga qaratilgan edi. Yangi tahrirda prokuratura yagona, markazlashgan tizim sifatida Bosh prokuror rahbarligida faoliyat yuritishi, uning asosiy vazifalari qonun ustuvorligini ta'minlash, qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish, konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish hamda huquqbuzarliklarning oldini olishdan iborat ekanligi aniq belgilandi. Bu qonun

prokuratura faoliyatining barcha jabhalarini, jumladan, vazirliklar, mahalliy davlat hokimiyati organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratni, tergov va tezkor-qidiruv faoliyati ustidan nazoratni, sudlarda davlat ayblovini quvvatlashni, jazo ijrosini nazorat qilishni va boshqa ko'plab vakolatlarni o'z ichiga oladi .

So'nggi yillarda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar prokuratura tizimining yanada takomillashishiga xizmat qilmoqda. Xususan, 2022-yil 28-noyabrdagi Prezident farmoni bilan jinoyatlarni tergov qilishni "Inson qadri uchun" tamoyili asosida takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilandi. Bu farmon prokuratura organlarining faoliyatida inson huquqlari va erkinliklarini ustuvor qo'yish, tergov jarayonlarida shaffoflik va adolatni ta'minlashga qaratilgan muhim qadamdir. U tergov jarayonlarida fuqarolarning huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirish, tergov sifatini oshirish va tergov xatolarining oldini olishga qaratilgan aniq yo'nalishlarni belgilab berdi. Shuningdek, huquqni muhofaza qiluvchi organlar Akademiyasining tashkil etilishi prokuratura tizimi uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ularning kasbiy mahoratini oshirish va zamonaviy huquqiy bilimlar bilan qurollantirishga xizmat qilmoqda. Bu kabi islohotlar prokuratura organlarining huquqiy maqomini mustahkamlash, ularning jamiyatdagi o'rnini oshirish va faoliyat samaradorligini ta'minlashga qaratilgan strategik yo'nalishlarni aks ettiradi. Prokuratura organlari faoliyatining huquqiy asoslari nafaqat Konstitutsiya va "Prokuratura to'g'risida"gi Qonun bilan, balki Jinoyat-protsessual kodeksi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks, Fuqarolik protsessual kodeksi va boshqa ko'plab qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi. Bu qonun hujjatlari prokurorlarning turli sohalardagi vakolatlarini aniqlashtirib, ularning huquqiy tartibotni ta'minlashdagi rolini kengaytiradi va ularning faoliyatini yanada aniq huquqiy doiraga soladi.

Prokuratura organlarining samarali va xolisona faoliyat yuritishi uchun bir qator asosiy tamoyillar belgilangan bo'lib, ular prokuratura tizimining o'ziga xos xususiyatlarini va davlat mexanizmidagi o'rnini aks ettiradi. "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunda prokuratura faoliyatining birlik, markazlashganlik, qonuniylik, mustaqillik va oshkoralik tamoyillari mustahkamlangan. Bu tamoyillar prokuratura tizimining ichki tuzilishi, boshqaruv mexanizmlari va tashqi munosabatlarini belgilab beradi, shu bilan birga, uning davlat va jamiyat oldidagi mas'uliyatini ham ta'minlaydi.

Birlik tamoyili prokuratura organlarining yagona tizim sifatida faoliyat yuritishini anglatadi. Bu tamoyilga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori butun prokuratura tizimiga rahbarlik qiladi va uning faoliyatini muvofiqlashtiradi. Barcha quyi turuvchi prokurorlar o'z faoliyatida yuqori turuvchi prokurorlarga bo'ysunadi va ularning ko'rsatmalarini bajaradi. Bu esa prokuratura organlarining butun mamlakat bo'ylab qonunlarning aniq va bir xil ijro etilishini ta'minlashdagi samaradorligini oshiradi, chunki yagona siyosat va yondashuv amalga oshiriladi. Birlik tamoyili, shuningdek, turli hududlarda va turli sohalarda prokurorlik nazoratining bir xil standartlar asosida olib borilishini ta'minlaydi, bu esa huquqiy tartibotning barqarorligiga xizmat qiladi. Markazlashganlik tamoyili birlik tamoyilining mantiqiy davomi bo'lib, prokuratura tizimining vertikal boshqaruvini nazarda tutadi. Bosh prokurorning buyruqlari, ko'rsatmalari va farmoyishlari barcha quyi turuvchi prokurorlar uchun majburiy hisoblanadi. Bu tamoyil tizim ichida intizom va ijro etuvchi hokimiyatning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi, shuningdek, prokuratura organlarining mustaqilligini va siyosiy ta'sirlardan himoyalanganligini kafolatlaydi. Markazlashgan boshqaruv qarorlarning tezkor qabul qilinishini va ularning samarali ijro etilishini ta'minlaydi, bu esa qonun buzilishlariga qarshi kurashishda muhim ahamiyatga ega.

Qonuniylik tamoyili prokuratura faoliyatining asosiy ustuni hisoblanadi. Prokurorlar o'z vakolatlarini amalga oshirishda faqat O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga amal qiladi. Bu tamoyil prokuratura organlarining har qanday harakati va qarori qonun hujjatlariga qat'iy muvofiq bo'lishini talab qiladi. Qonuniylik tamoyili prokurorlarning o'zboshimchaliklarining oldini oladi va ularning faoliyatini huquqiy doirada ushlab turadi, shu bilan birga, fuqarolarning huquq va

erkinliklarini himoya qilishning asosiy kafolati bo'lib xizmat qiladi. Bu tamoyil prokurorlarning shaxsiy manfaatlar yoki boshqa tashqi omillar ta'sirida qaror qabul qilishiga yo'l qo'ymaydi, ularni faqat qonun talablariga rioya etishga majbur qiladi. Mustaqillik tamoyili prokuratura organlarining boshqa davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil ravishda faoliyat yuritishini ta'minlaydi .Bu tamoyil prokurorlarning o'z vazifalarini bajarishda hech qanday tashqi ta'sirga uchramasligini, faqat qonunga bo'ysunishini kafolatlaydi. Prokuratura faoliyatiga aralashishning qat'iyan man etilishi uning xolisligini va samaradorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mustaqillik prokurorlarga, ayniqsa, yuqori lavozimli shaxslar yoki kuchli iqtisodiy guruhlar tomonidan sodir etilgan qonun buzilishlariga qarshi kurashishda erkin harakat qilish imkonini beradi. Oshkoralik tamoyili prokuratura organlarining faoliyati haqida jamoatchilikni xabardor qilishni nazarda tutadi. Bu tamoyil prokuratura faoliyatining shaffofligini oshiradi, jamiyatda unga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi va korrupsiyaning oldini olishga yordam beradi. Albatta, oshkoralik tamoyili davlat sirlari va qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sirlarni oshkor qilmaslik sharti bilan amalga oshiriladi. Oshkoralik, shuningdek, prokuratura faoliyatining jamoatchilik nazorati ostida bo'lishini ta'minlaydi, bu esa uning mas'uliyatini oshiradi.

Prokuratura organlarining asosiy vazifalari "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunda aniq belgilangan bo'lib, ular O'zbekistonda qonun ustuvorligini ta'minlash va huquqiy tartibotni mustahkamlashga qaratilgan. Ushbu vazifalar quyidagilardan iborat: qonun ustuvorligini ta'minlash, qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilish, konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish hamda huquqbuzarliklarning oldini olish .

Qonun ustuvorligini ta'minlash prokuratura faoliyatining eng asosiy vazifasidir. Bu vazifa barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslar tomonidan qonunlarning aniq va bir xil ijro etilishini nazorat qilishni o'z ichiga oladi. Prokuratura qonun buzilish holatlarini aniqlash, ularni bartaraf etish va aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish orqali qonun ustuvorligini amalda ta'minlaydi. Bu vazifa doirasida prokurorlar turli tekshirishlar o'tkazadi, qonun buzilishlari aniqlanganda taqdimnomalar kiritadi, noroziliklar keltiradi va boshqa prokurorlik ta'sir choralarini qo'llaydi. Qonuniylikni mustahkamlash vazifasi qonunlarga rioya etish madaniyatini shakllantirish, huquqiy ongni oshirish va huquqiy ta'limni rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Prokuratura bu borada huquqiy targ'ibot ishlarini olib boradi, aholini qonunlarning mazmun-mohiyati bilan tanishtiradi, huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan seminarlar va uchrashuvlar tashkil etadi.

Fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish prokuratura organlarining eng muhim ijtimoiy vazifalaridan biridir. Prokuratura fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlar bilan kafolatlangan huquqlari (masalan, yashash, erkinlik, shaxsiy daxlsizlik, mulk huquqi, mehnat huquqi va boshqalar) buzilgan holatlarda ularni himoya qilish choralarini ko'radi. Bu vazifa, ayniqsa, tergov jarayonlarida, jazo ijrosida va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida fuqarolarning huquqlari buzilishining oldini olish va bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi [5]. Prokurorlar fuqarolarning murojaatlarini ko'rib chiqadi, ularning buzilgan huquqlarini tiklash bo'yicha amaliy yordam ko'rsatadi va zarur hollarda sudlarga da'vo arizalari kiritadi. Jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilish vazifasi iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy va boshqa sohalardagi qonun buzilishlariga qarshi kurashishni o'z ichiga oladi. Prokuratura davlat mulkini talon-taroj qilish, korrupsiya, byudjet mablag'larini noto'g'ri ishlatish kabi holatlarga qarshi kurashib, jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashga hissa qo'shadi. Bu vazifa doirasida prokurorlar davlat organlari va tashkilotlarining moliyaviy faoliyatini nazorat qiladi, iqtisodiy jinoyatlarni aniqlash va ularning oldini olish bo'yicha choralar ko'radi. Konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish prokuratura organlarining davlat xavfsizligini ta'minlashdagi rolini aks ettiradi. Prokuratura konstitutsiyaviy tuzumga tajovuz qiluvchi har qanday harakatlarga qarshi kurashadi, ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishda faol ishtirok etadi, bu borada huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organlar faoliyatini muvofiqlashtiradi. Huquqbuzarliklarning oldini olish vazifasi esa nafaqat sodir

etilgan jinoyatlarga qarshi kurashishni, balki ularning kelib chiqish sabablari va shart-sharoitlarini o'rganish, ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishni ham o'z ichiga oladi. Bu vazifa prokuratura organlarining profilaktik faoliyatini kuchaytirishga qaratilgan bo'lib, jamiyatda jinoyatchilik darajasini pasaytirishga xizmat qiladi, yoshlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha maxsus dasturlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlari yagona, markazlashgan tizimni tashkil etadi [1, 3, 4]. Bu tizim O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori tomonidan boshqariladi va unga bo'ysunadi. Tizimning yagonaligi va markazlashganligi uning butun mamlakat bo'ylab qonunlarning bir xil va aniq ijro etilishini ta'minlashdagi samaradorligini kafolatlaydi. Bu, shuningdek, turli hududlarda qonunlarning turli talqin qilinishi va qo'llanilishining oldini oladi, huquqiy amaliyotda bir xillikni ta'minlaydi. Prokuratura tizimining tuzilishi quyidagilarni o'z ichiga oladi: O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi prokuraturasi, viloyatlar va Toshkent shahar prokuraturalari, tuman va shahar prokuraturalari, shuningdek, transport prokuraturalari va harbiy prokuraturalar kabi ixtisoslashgan prokuraturalar. Har bir quyi turuvchi prokuratura yuqori turuvchi prokuraturaga bo'ysunadi va uning ko'rsatmalarini bajaradi. Bosh prokuror O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimnomasiga binoan Oliy Majlis Senati tomonidan tasdiqlanadi. Bu tayinlash tartibi Bosh prokurorning yuqori darajadagi siyosiy va huquqiy mas'uliyatini ta'minlaydi. Bosh prokuror o'z navbatida quyi turuvchi prokurorlarni tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi. Bosh prokuratura tarkibida turli boshqarmalar va bo'limlar faoliyat yuritadi, masalan, qonunlarning ijro etilishi ustidan nazorat, tergov faoliyati nazorati, korrupsiyaga qarshi kurash, fuqarolarning murojaatlari bilan ishlash, kadrlar va boshqa yo'nalishlar bo'yicha. Bu bo'linmalar prokuratura faoliyatining turli jabhalarini samarali boshqarish va muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Prokuratura organlarining vakolatlari juda keng bo'lib, ular "Prokuratura to'g'risida"gi Qonun va boshqa qonun hujjatlarida batafsil belgilangan [1, 3]. Ushbu vakolatlar prokuratura organlariga qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish vazifalarini samarali bajarish imkonini beradi. Prokuratura organlarining asosiy vakolatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Qonunlarning ijro etilishi ustidan umumiy nazorat: Bu prokuratura faoliyatining eng keng qamrovli yo'nalishi bo'lib, vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan qonunlarning aniq va bir xil ijro etilishini nazorat qilishni o'z ichiga oladi [1, 3]. Prokurorlar qonun buzilish holatlarini aniqlash maqsadida tekshirishlar o'tkazish, hujjatlarni talab qilib olish, mansabdor shaxslarning tushuntirishlarini olish, qonun buzilishlarini bartaraf etish bo'yicha taqdimnomalar kiritish, noroziliklar keltirish va boshqa prokurorlik ta'sir choralarini qo'llash huquqiga ega. Bu nazorat, ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda, masalan, yer munosabatlari, qurilish, sog'liqni saqlash, ta'lim kabi yo'nalishlarda qonun buzilishlarining oldini olish va ularni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tergov va tezkor-qidiruv faoliyati ustidan nazorat: Prokuratura organlari huquqni muhofaza qiluvchi organlar (Ichki ishlar vazirligi, Davlat xavfsizlik xizmati va boshqalar) tomonidan olib boriladigan tergov va tezkor-qidiruv faoliyatining qonuniyligi ustidan nazoratni amalga oshiradi [1, 3]. Bu nazorat tergov harakatlarining qonun talablariga muvofiqligini, fuqarolarning protsessual huquqlari buzilmasligini, dalillarning to'g'ri to'planishini va jinoyat ishlarining xolisona tergov qilinishini ta'minlashga qaratilgan. Prokurorlar tergov harakatlarini bekor qilish, qo'shimcha tergov o'tkazishni talab qilish, tergovchilarga ko'rsatmalar berish va boshqa vakolatlarga ega. Bu nazorat tergov jarayonida qiynoqlar, g'ayriinsoniy munosabatlar va boshqa huquqbuzarliklarning oldini olishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Dastlabki tergovni amalga oshirish: Ayrim jinoyat ishlari bo'yicha dastlabki tergovni o'tkazish prokuratura organlarining bevosita vakolatiga kiradi [1, 3]. Bu, asosan, mansabdorlik jinoyatlari, korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar, iqtisodiy jinoyatlar va boshqa ijtimoiy xavfli jinoyatlar bo'yicha tergovni o'z ichiga oladi. Prokuratura tergovchilari jinoyat ishlarini qo'zg'atish, tergov harakatlarini o'tkazish, ayblov xulosasi tuzish va ishni sudga yuborish vakolatiga ega. 2022-yil 28-noyabrdagi Prezident farmoni bilan jinoyatlarni tergov qilishni "Inson qadri uchun" tamoyili asosida takomillashtirishga qaratilgan islohotlar aynan shu yo'nalishda prokuratura faoliyatining sifatini oshirishga qaratilgan [5]. Bu farmon tergov jarayonlarida inson huquqlariga rioya etishni kuchaytirish, tergovning shaffofligini oshirish va tergov xatolarining oldini olishga qaratilgan aniq mexanizmlarni joriy etishni nazarda tutadi.

Sudlarda davlat ayblovini quvvatlash: Prokurorlar jinoyat ishlarini sudlarda ko'rib chiqishda davlat ayblovini quvvatlaydi [1, 3]. Ular sud majlislarida ishtirok etib, dalillarni taqdim etadi, guvohlarni so'roq qiladi, sud muhokamasida o'z fikrlarini bildiradi va sudning qonuniy, asosli va adolatli qaror qabul qilishiga ko'maklashadi. Prokurorlar sud hukmlari va qarorlarining qonuniyligi va asosliligi ustidan nazoratni amalga oshiradi, zarur hollarda yuqori instansiya sudlariga noroziliklar kiritadi. Bu vakolat sud jarayonlarida adolat tamoyillarining ustuvorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Jazo ijrosini nazorat qilish: Prokuratura organlari ozodlikdan mahrum etish joylarida, tergov hibsxonalarida va boshqa jazo ijro etish muassasalarida qonuniylikning ta'minlanishi ustidan nazoratni amalga oshiradi [1, 3]. Bu nazorat mahbuslarning huquqlari va qonuniy manfaatlari himoya qilinishini, ularga nisbatan qiynoqlar va g'ayriinsoniy munosabatlarning oldini olishni, shuningdek, jazo ijro etish sharoitlarining qonun talablariga muvofiqligini ta'minlashga qaratilgan. Prokurorlar muntazam ravishda ushbu muassasalarga tashrif buyuradi, mahbuslar bilan suhbatlashadi va ularning shikoyatlarini ko'rib chiqadi.

Huquq ijodkorligi va huquqiy ta'limda ishtirok etish: Prokuratura organlari qonun loyihalarini ishlab chiqishda ishtirok etadi, amaldagi qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha takliflar kiritadi [3]. Bu prokuratura organlarining huquqiy amaliyotdan kelib chiqqan muammolarni qonunchilik darajasida hal etishga hissa qo'shish imkonini beradi. Shuningdek, ular aholining huquqiy savodxonligini oshirish, qonunlarning mazmun-mohiyatini tushuntirish bo'yicha huquqiy targ'ibot ishlarini olib boradi, bu esa jamiyatda huquqiy madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Prokurorlarning mustaqilligi prokuratura organlarining huquqiy maqomining eng muhim jihatlaridan biridir. Bu mustaqillik ularning o'z vakolatlarini har qanday tashqi ta'sir, bosim yoki aralashuvlarsiz, faqat qonunga bo'ysungan holda amalga oshirishini kafolatlaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "Prokuratura to'g'risida"gi Qonun prokurorlarning mustaqilligini qat'iy belgilab bergan [1, 3, 5]. Prokuratura boshqa davlat organlari, jamoat birlashmalari va mansabdor shaxslardan mustaqil ravishda faoliyat yuritadi, uning faoliyatiga aralashish qat'iyan man etiladi [5]. Bu qoida prokurorlarning siyosiy, iqtisodiy yoki boshqa turdagi ta'sirlardan xoli bo'lishini ta'minlaydi, shu bilan birga, ularning xolisligini va adolatli qarorlar qabul qilish qobiliyatini mustahkamlaydi. Mustaqillik prokurorlarning lavozimga tayinlanish va lavozimidan ozod etish tartibida ham o'z aksini topgan. Bosh prokurorning Oliy Majlis Senati tomonidan tasdiqlanishi va Prezidentning taqdimnomasi asosida tayinlanishi uning yuqori darajadagi siyosiy legitimligini ta'minlaydi, shu bilan birga, uning ijro etuvchi hokimiyatga bevosita bo'ysunmasligini ko'rsatadi. Quyi turuvchi prokurorlarning Bosh prokuror tomonidan tayinlanishi esa tizim ichidagi mustaqillik va markazlashgan boshqaruv o'rtasidagi muvozanatni saqlaydi. Prokurorlarning mustaqilligi ularga, ayniqsa, yuqori lavozimli shaxslar yoki kuchli iqtisodiy guruhlar tomonidan sodir etilgan qonun buzilishlariga qarshi kurashishda erkin harakat qilish imkonini beradi, bu esa jamiyatda adolatni ta'minlashning muhim shartidir.

Mustaqillik bilan bir qatorda, prokurorlarning javobgarligi ham ularning huquqiy maqomining ajralmas qismidir. Javobgarlik tizimi prokurorlarning o'z vakolatlarini suiiste'mol qilishining oldini olishga va ularning faoliyatida qonuniylikni ta'minlashga qaratilgan. "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunda quyi turuvchi prokurorlarning yuqori turuvchi prokurorlarga hisobdorligi belgilangan [3]. Bu ichki nazorat mexanizmi tizim ichida intizomni va ijro etuvchi hokimiyatning samaradorligini ta'minlaydi. Bosh prokuror esa Oliy Majlis Senati oldida hisobdordir. U Senatga prokuratura organlarining faoliyati to'g'risida hisobotlar taqdim etadi, bu esa prokuratura faoliyatining parlament nazorati ostida ekanligini anglatadi. Senat Bosh prokurorning hisobotini muhokama qilib, uning faoliyatiga baho berishi va zarur hollarda tegishli tavsiyalar berishi mumkin. Shuningdek, prokurorlar o'z faoliyatida qonun buzilishlariga yo'l qo'ygan taqdirda, intizomiy, ma'muriy yoki hatto jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Intizomiy javobgarlik Bosh prokuror yoki yuqori turuvchi prokurorlar tomonidan qo'llaniladi va ogohlantirish, hayfsan, lavozimini pasaytirish kabi choralarni o'z ichiga oladi. Ma'muriy va jinoiy javobgarlik esa qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Bu javobgarlik mexanizmlari prokurorlarning o'z vazifalarini vijdonan va qonun doirasida bajarishini rag'batlantiradi, ularning har bir harakati uchun mas'uliyatni his qilishini ta'minlaydi. Oshkoralik tamoyili ham prokuratura organlarining jamoatchilik oldidagi javobgarligini oshirishga xizmat qiladi [1]. Prokuratura faoliyati haqida jamoatchilikni xabardor qilish, hisobotlar berish va fuqarolarning murojaatlarini ko'rib chiqish orqali prokuratura o'z faoliyatining shaffofligini ta'minlaydi va jamiyatning ishonchini mustahkamlaydi.

Prokuratura organlarining boshqa davlat organlari bilan o'zaro munosabatlari ularning huquqiy maqomining o'ziga xosligini belgilaydi. Prokuratura davlat hokimiyatining hech bir tarmog'iga (qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud hokimiyati) bevosita kirmasa-da, ularning barchasi bilan o'z vazifalari doirasida o'zaro aloqada bo'ladi [5]. Bu o'zaro munosabatlar qonun ustuvorligini ta'minlash va huquqiy tartibotni mustahkamlash umumiy maqsadiga xizmat qiladi. Prokuratura organlarining bu o'ziga xos maqomi davlat hokimiyatining turli tarmoqlari o'rtasida o'zaro nazorat va muvozanat tizimini yaratishga yordam beradi.

Qonun chiqaruvchi hokimiyat (Oliy Majlis) bilan munosabatlar: Bosh prokuror Oliy Majlis Senati tomonidan tasdiqlanadi va unga hisobdordir. Bu prokuratura faoliyatining parlament nazorati ostida ekanligini ko'rsatadi. Senat Bosh prokurorning hisobotlarini eshitish orqali prokuratura faoliyatining samaradorligini va qonuniyligini baholaydi. Shuningdek, prokuratura organlari qonun loyihalarini ishlab chiqishda ishtirok etadi va amaldagi qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha takliflar kiritadi [3]. Bu prokuratura organlarining huquq ijodkorligi jarayoniga ta'sir o'tkazish imkoniyatini beradi, chunki ular huquqni qo'llash amaliyotidan kelib chiqqan muammolarni qonunchilik darajasida hal etish bo'yicha takliflar bera oladi.

Ijro etuvchi hokimiyat (Prezident, Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, mahalliy hokimiyat organlari) bilan munosabatlar: Prokuratura ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi [1, 3]. Bu nazorat ijro etuvchi organlarning o'z vakolatlarini qonun doirasida amalga oshirishini ta'minlashga qaratilgan. Prokuratura ijro etuvchi organlarning qonun buzuvchi hujjatlarini bekor qilish yoki ularni o'zgartirish bo'yicha taqdimnomalar kiritishi mumkin. Bu mexanizm ijro etuvchi hokimiyatning o'zboshimchaliklarining oldini oladi va uning faoliyatini qonuniylik doirasida ushlab turadi. Prezidentning 2022-yil 28-noyabrdagi farmoni kabi hujjatlar prokuratura faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab berishi mumkin bo'lsa-da, prokuratura o'z faoliyatida faqat qonunga bo'ysunadi [5]. Bu esa ijro etuvchi hokimiyatning prokuratura faoliyatiga bevosita aralashishiga yo'l qo'ymaydi.

Sud hokimiyati bilan munosabatlar: Prokuratura sudlarda davlat ayblovini quvvatlash orqali sud jarayonlarida faol ishtirok etadi [1, 3]. Prokurorlar sudlarning qonuniy, asosli va adolatli qarorlar qabul qilishiga ko'maklashadi. Shuningdek, prokuratura sud hukmlari va qarorlarining qonuniyligi ustidan nazoratni amalga oshirib, zarur hollarda ularga norozilikiar kiritadi. Bu prokuratura va sud hokimiyati

o'rtasidagi o'ziga xos "nazorat va muvozanat" tizimini yaratadi. Prokuratura sudlarning mustaqilligiga aralashmasdan, ularning qonuniylik tamoyillariga rioya etishini ta'minlaydi, shu bilan birga, sud xatolarining oldini olishga yordam beradi.

Huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organlar (Ichki ishlar vazirligi, Davlat xavfsizlik xizmati va boshqalar) bilan munosabatlar: Prokuratura bu organlarning tergov va tezkor-qidiruv faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi [1, 3]. Bu nazorat huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida qonuniylikni ta'minlash, fuqarolarning huquqlarini himoya qilish va tergov jarayonlarida adolatni kafolatlash uchun muhimdir. Prokuratura jinoyatchilikka qarshi kurashishda bu organlar faoliyatini muvofiqlashtiradi [1]. Bu esa jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, chunki turli organlarning sa'y-harakatlari yagona maqsadga yo'naltiriladi. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar Akademiyasining tashkil etilishi esa prokuratura va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'rtasida kadrlar tayyorlash va kasbiy malakani oshirish bo'yicha hamkorlikni mustahkamlaydi [5]. Bu hamkorlik huquqni muhofaza qilish tizimining umumiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, prokuratura organlarining huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasining huquqiy tizimida o'ziga xos va muhim o'rin tutadi. Uning Konstitutsiya va qonunlar bilan belgilangan mustaqil maqomi, yagona va markazlashgan tizimi, shuningdek, keng vakolatlari qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda davlat va jamiyat manfaatlarini kafolatlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Prokurorlarning mustaqilligi ularning xolisligini ta'minlasa, javobgarlik mexanizmlari ularning faoliyatida qonuniylikni va shaffoflikni kafolatlaydi. Boshqa davlat organlari bilan o'zaro munosabatlar esa prokuratura organlarining davlat mexanizmidagi o'ziga xos "nazorat va muvozanat" rolini aks ettiradi. So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar prokuratura tizimining samaradorligini yanada oshirishga va uning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, bu jarayon huquqiy davlat qurish yo'lidagi muhim qadamdir.

Xulosa Prokuratura organlarining huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasida huquqiy davlat va adolatli jamiyat qurish jarayonining asosiy ustunlaridan biri bo'lib, qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini himoya qilishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot prokuratura tizimining yagona, markazlashgan va mustaqil faoliyat yuritishi uning samaradorligini ta'minlashini ko'rsatdi. Biroq, kelgusida prokuratura organlari faoliyatini yanada takomillashtirish, xususan, ularning jamoatchilik oldidagi hisobdorligini oshirish, faoliyatida shaffoflikni kuchaytirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish orqali tezkorlikni ta'minlash hamda prokurorlarning kasbiy mahoratini doimiy ravishda oshirib borish muhimdir. Bu yo'nalishdagi izchil islohotlar prokuratura organlarining jamiyatdagi nufuzini mustahkamlab, mamlakatda qonuniylik va adolat tamoyillarini yanada chuqurroq qaror toptirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmuhamedov A.A. O‘zbekiston Respublikasi prokuratura organlari faoliyatining huquqiy asoslari va ularni takomillashtirish masalalari: Yur. fan. dokt. (DSc) diss. avtoref. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, 2021. – https://academy.prokuratura.uz/upload/iblock/d66/d66395b41707293529b362624e03152d.pdf
2. Mamajonov M.M. Prokuratura organlari faoliyatida qonuniylikni ta'minlashning dolzarb masalalari // Huquq va burch. – 2022. – №1. – B. 12-15. – https://elibrary.uz/journals/huquq-va-burch/2022/1/
3. Tursunov S.N. Prokuratura organlarining jinoiy-huquqiy siyosatni amalga oshirishdagi o‘rni va ahamiyati // O‘zbekiston qonunchiligi tahlili. – 2023. – №1. – B. 104-108. – https://elibrary.uz/journals/ozbekiston-qonunchiligi-tahlili/2023/1/

4. Xolmuhamedov A.N. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahririda prokuratura organlarining maqomi va vazifalari // Huquqiy tadqiqotlar jurnali. – 2023. – №2. – B. 15-20. – https://journal.tsul.uz/index.php/journal/article/view/101
5. Xolmuhamedov A.A., Qodirov A.A., Mamajonov M.M. Prokuror nazorati: Darslik. – Toshkent: Adliya nashriyoti, 2022. – 480 b.
6. Xudoyberdiyev F.B. Prokuratura organlari faoliyatini takomillashtirishning zamonaviy tendensiyalari // Yuridik fanlar axborotnomasi. – 2021. – №4. – B. 120-125. – https://journal.tsul.uz/index.php/law_bulletin/article/view/215
7. Axmedov D.A. Prokuratura institutining rivojlanish bosqichlari va uning huquqiy tabiati // O‘zbekiston qonunchiligi tahlili. – 2022. – №3. – B. 98-102. – https://elibrary.uz/journals/ozbekiston-qonunchiligi-tahlili/2022/3/